

1989–2019: LEHETSÉGES-E 30 ÉV UTÁN A CIVIL TÁRSADALOM ÉS A DEMOKRÁCIA EURÓPAI ÚJRAVARÁZSOLÁSA?

Miszlivetz Ferenc

■ A tanulmány azokat a közép-európai átmenetek egymáshoz kapcsolódó, komplex folyamataiból eredő sokrétű problémákat vizsgálja, amelyek az EU-csatlakozás és a „turbókapitalizmus” gyengítő hatása következtében keletkeztek. A „csodák éve” előtti és utáni évtizedekben „Európa” és az európai integráció a békés regionális integráció modelljeként szolgált az egész világ számára. Mivel a váratlanul együttműködésre ítéltett „régi” és az „új” Európának nem volt közös jövőképe, továbbá nem várt belső és külső kihívásokkal, növekvő globális bizonytalansággal kellett szembenézniük, az európai álmok sokak számára kiábrándultságba fordult. Az elmúlt három évtized átalakulásait együttesen értékelve sem kapunk választ arra a kérdésre, elkerülheti-e Európa a további bomlást és visszanyerheti-e szerepét a regionális együttműködés globális modelljeként. Vajon lehetséges-e, hogy Közép-Európa az európai integrációt tovább lendítő régióvá váljon?

A Stirling-villa, az új enyhülés és az európai civil társadalom

Csakis körültekintő vizsgálódás, tudományos kutatás, részletes elemzés és kiegyensúlyozott vita révén lehet feltárni, mi történt és miért az elmúlt három évtized során. Különösen, ha azt akarjuk, hogy folytatódjon az európai konstrukció félbeszakadt folyamata, igyekeznünk kell újra vonzóvá tenni Európát, nem csupán a háborúk és éhínség sújtotta

övezetekből menekülők, de saját polgárai számára is. Ralf Dahrendorf már rég figyelmeztetett, hogy az olyan hideg projektbe, mint az egységes piac, nem lehet beleszeretni. Ha megértjük eddigi közös kudarcaink okait, könnyebben rátalálhatunk az integráció új módszereire és remélhetőleg közös vállalkozásunk új kereteire, világosabb céljaira is. Nincs rá biztosíték, hogy ez valóban bekövetkezik; de ha nem is próbáljuk meg, sosem fog kiderülni. Az elmúlt harminc évnek egy tanulsága biztosan van: az európai konstrukció nem fog folytatódni, és nem is folytatódhat a régi módon, változatlan eszközökkel és módszerekkel.

1987 novemberében készült fotó a szerző gyűjteményéből. Középen Mislivetz Ferenc, tőle jobbra az előtérben Orbán Viktor, mögötte Majthényi László, a kép jobb szélén Tokaji Nagy Erzsébet, bal oldalon Nagy Andor. Mögötte hátul Nagy Imre a KISZ KB akkori titkára.

Az 1987 novemberében készült fotón fiatalok egy csoportja derűsen, bizakodva néz a kamerába – a jövőjükbe. A Stirling-villa előtt állnak, Velemben, egy kicsi, Kőszeg és Szombathely között található nyugat-magyarországi településen, közvetlenül az osztrák határnál (itt húzódott akkoriban a vasfüggöny, a határsávba sokáig csak írásos engedéllyel lehetett bejutni). A képen a „Velemi Szemináriumok” egyikének résztvevői láthatók: az egyetemisták és a demokratikus ellenzékhez tartozó értelmiségiek ezeken a szabadegyetemi találkozókön vitatták meg a kései szocializmus kérdéseit¹. E viták témája volt az antiszemitizmus, a szegénység, a kelet- és közép-európai mozgalmak és felkelések sorozata a kommunizmus és szovjet elnyomás ellen, így az 56-os magyar forradalom, az 1968-as „prágai tavasz”, majd ezt követően a Charta ’77 létrejötte, a lengyel munkásosztály és értelmiség nagy közös mozgalma, a Szolidaritás, az új Európai Békemozgalom és a Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózat. A találkozókat szombathelyi és budapesti aktivisták és értelmiségiek egy kis csoportja kezdeményezte, akik hittek az önszerveződő társadalmakban, és a keleti és nyugati alulról szerveződő mozgalmak együttműködéséből kibontakozó európai demokráciában látták a jövőt.

Sokatmondó a fotón szereplők életpályája: a kép bal oldalán látható ifjú hölgy a szakkollégium egyik fő szervezője, majd a szombathelyi tanárképző főiskola könyvtárának vezetője, később az Országos Széchenyi Könyvtár vezető könyvtárosa. Jobbra egy fiatalember, a Bibó István Szakkollégium környezetvédelem iránt érdeklődő diákja, kisvártatva a Fidesz aktivistája (a Fiatal Demokraták Szövetsége 1988 márciusában alakult meg), majd a párt kampányfőnöke lett. Ma Magyarország ausztriai nagykövete. Mögötte jobbra áll a KISZ KB-titkára, később főtitkára. A Kommunista Ifjúsági Szövetség akkoriban már nagyon igyekezett demokratikus ifjúsági szervezetté alakulni. Mellette az MSZMP, később a szombathelyi MSZP és az első demokratikusan választott országgyűlés tagja. Hátul áll még egy szombathelyi diák, ma a Vas Megyei Közgyűlés elnöke a Fidesz képviselőjében. Az előtérben egy rövid hajú, bajuszos fiatalember, akkoriban a Bibó Kollégium hallgatói önkormányzatának informális vezetője. Ma, és már tíz éve, Magyarország miniszterelnöke.

Amikor a kép készült, a fiataloknak minden okuk megvolt arra, hogy bizakodjanak: erősödött az egyetemi mozgalom; a bomlófélben lévő MSZMP reformszárnya igyekezett országszerte úgynevezett reformköröket szervezni, szervezett párbeszédet kezdeményezni a helyi közösségekkel a jövőről; a megmaradásában reménykedő KISZ kiállt a politikai nyitás mellett és a demokratikus reformok előfutáraként aposztrofálta magát; egyre több diák és értelmiségi csatlakozott a gomba módra szaporodó alulról szerveződő mozgalmakhoz. A fotón láthatók mind tudták, hogy a változás elkerülhetetlen, és mindenkinek lesz benne szerepe. Mégis sok volt a bizonytalanság. A velemi találkozó célja az volt, hogy megalakuljon a Szakkollégiumok Országos Hálózata. A szervezők meghívták Pozsgay Imrét, a hatalmon lévő MSZMP Központi Bizottságának reformgondolkodásra leginkább hajló tagját, de részvételét Grósz Károly, a keményvonalas főtitkár nem engedélyezte. Elterjedt a hír, hogy Grósz kész adminisztratív eszközöket alkalmazni az egyre népszerűbb mozgalommal szemben. A késő kádárizmus sajátos kompromisszumos logikája szerint végül Nagy Imrét, a KISZ KB titkárát küldték Velembe, hogy biztosítsa az egybegyűlteket szervezete demokratikus szándékairól és arról, hogy készek tárgyalni az alulról szerveződő mozgalmakkal és csoportokkal.

A képen szereplő diákvezetők a néhány nappal később, novemberben sorra kerülő, a Kelet–Nyugat Párbeszéd Európai Hálózatával közösen szervezett első nemzetközi találkozójukra készültek. Ez az „Új Enyhülés” (*New Détente*) címmel meghirdetett konferencia Gorbacsov új korszakot jelző üzenetére rímelt, de az egyetemi vezetés kitiltotta az egyetem teljes területéről, beleértve a Bibó szakkollégium épületét is. A hatóságok fokozódó érdeklődésére tekintettel végül egy konspirált helyen, egy lipótvárosi középiskolában tartottuk meg a rendezvényt. Mivel a nyilvános konferencia hírére minden fontosabb nyugati hírügynökség (Reuters, UPI, AFP stb.) bejelentkezett és a jó szimatú újságírók már napokkal korábban Budapesten voltak, a hatóságok a diákokkal szembeni fenyegetéseken és egyéb nyomásgyakorláson nem mertek túllépni. A kollégisták, tartva a hivatalosság felforgató szándékától, hoztak egy szabályt: minden szervezettől ketten vehettek részt a tanácskozáson. Így történhetett, hogy a demokratikus ellenzék vezető alakjai, Konrád György és Haraszti Miklós a hatalmon lévő kommunista párt, az MSZMP, a

Hazafias Népfrent és a hivatalos, szigorúan ellenőrzött Magyar Béketanács mellett kaptak helyet.

Szándékolatlanul is ez lett a későbbi ellenzéki kerekasztal kis előpróbája.

A napsütéses képen középen álló fiatal, ismeretlen diák felolvasás előtt gyakorolta a maga által írt angol nyelvű szöveget. Ez a rövid, pattogós, szókimondó beszéd irányította Orbán Viktorra a nemzetközi nyilvánosság figyelmét. A demokratikus ellenzék idősebb, lassúbb beszédű, szűk városi elitet képviselő urbánus aktivistáira egy jórészt vidékről származó fiatalokból álló új, energikus nemzedék árnyéka vetült².

A konferencia nyugati résztvevői – többek között Cornelius Castoriadis, Federigo Argentieri, Mary Kaldor, a fiatal amerikai katonatisztként a vietnámi háború ellen fellépő Jim Skelly, az európai békemozgalmak vezetői, emberi jogi aktivisták, az Európai Parlament képviselői, mint Dieter Esche – csodálták ezt az új, addig teljességgel ismeretlen lendületet és vendéglátóik már-már profi szervezőképességét. Az egyetemi vezetés az Új Enyhülés kezdete előtt egy nappal feloldotta a tilalmat, és felajánlotta, hogy helyszínt biztosít az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Karának gyönyörű dísztermében. Ajánlatukat nem fogadtuk el, de meghívást kaptak a konferenciára.

A képen a fiatalok csoportja mögött látható ház, a velemi Stirling-villa ma is áll, változatlan állapotban. Eredeti tulajdonosa a lányának építtette a II. világháború előtt. 1944. december 24-én itt tartotta utolsó hivatalos ülését a már Németország felé menekülő nyilaskeresztes Szálasi-kormány. A magyar királyok Szent Koronáját a kert végében kialakított bunkerben rejtették el. A villa a háború után állami kezekbe került, és az utóbbi időkhöz megmaradt posztkommunista intézmények egyikeként Vas Megyei Művelődési Központként szolgált. Nemrégiben újra a velemi önkormányzat tulajdonába került, jelenleg felújításra vár. Azt is alig várja, hogy elmondhassa a történeteit. Tervek szerint a felújítást követően a szombathelyi hallgatói önkormányzat és a Németh László Szakkollégium korábban nem közölt dokumentumaiból, az 1986 és 1990 között itt rendezett velemi hétvégi szemináriumok előadásainak átiratából rendez kiállítást a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (IASK), és itt kerül majd bemutatásra a kutatásokból összeálló monográfia³.

Három évtizeddel később – merre tovább?

A fotón látható fiatalok, a „daliás idők” szereplői nem sokáig élvezhették Európa varázsát. Az európai civil társadalom, például a Kelet–Nyugat Párbeszéd hálózatainak felvirágzásából fakadó pezsgés és eufória az egyoldalú és feltétel nélküli német egyesítést, Gorbacsov visszavonulását és a délszláv háború kitérését követően hamar ellillant. A hidegháború vége, a szovjet csapatok kivonulása a volt csatlósállamokból és a Szovjetunió 1991-es felbomlása nem lett egy lineárisnak vélt folyamat, az európai társadalom megvalósítása felé történő menetelés útjának a kezdete. Az alulról induló társadalmi demokratizálódás ígéretes folyamata elakadt, a nyolcvanas évek szellemi és politikai

pezsgésének eredményeit és újításait az új politikai elit nem tartotta folytatásra érdemesnek (Miszlivetz 1999).

Ma, három évtized múltán inkább szorongással, bizonytalansággal és beváltatlan ígérekkel terhes a légkör. A kontinens nyugati szélén a Brexit, a keletin háborút indító, Ukrajna egy részét megszálló és új katonai kapacitást építő orosz csapatok, a korábbi Jugoszlávia déli részén pedig az EU-tagságra jelölt vagy várományos országok elkeseredett csoportja együttesen azt az érzetet kelti, hogy szétesés előtt álló, bizonytalan kontinensen élünk, a régi-új Kelet–Nyugat és Észak–Dél megosztottság koordinátái között. Mivel Európa nem képes elfogadható, gyors és meggyőző válaszokat adni a globális megatrendekre, az éghajlatváltozás, a migráció és a neoliberais világrend összeomlásának globális és szétválaszthatatlan kihívásaira, az európai álom szertefoszlóban van (Misztal 1993; Laqueur 2011; Outhwaite 2013; Holland 2015; Zielonka 2018).

Mi siklott félre?

1989 (és a rákövetkező társadalmi, gazdasági és politikai átalakulás) igazi fordulópont volt: alapjaiban változtatta meg az európai integráció kiterjedését, hatókörét és nagyságrendjét, így jelentősége jóval túlmutatott a korábbi szűkebb földrajzi-kulturális értelmezésen. Az erjedés éveinek hatása éppúgy, mint az üzenetei átlépték Európa határait és jelezték egy új demokráciaértelmezés, a határokon átívelő szolidaritás kialakulását, egyben azt is, hogy az alávetett társadalmak rátaláltak a diktatúrával és autoriter hatalmi berendezkedéssel szembeni önszerveződés erőszakmentes útjára, a konfliktusok kompromisszumokkal történő megoldására.

1989 mégis meglepetésként érte a status quo-hívók túlnyomó többségét, különösen a fősodorhoz tartozó amerikai kremlinológusok köreit, a hidegháborús intézmények építőit, köztük az Európai Uniót és érthető módon a szovjet tömb országaiban a keményvonalas kommunista vezetőket (Gaddis 1987, 1997). Egyes magyarázatokkal ellentétben erkölcsi és szellemi értelemben egyfajta békés, 'bársonyos' forradalom zajlott. Paradigmaváltás történt.

Az alulról szerveződő mozgalmak – a szovjet tömb országain belül, de Kelet–Nyugat relációban is – megteremtették a határokon átívelő együttműködés és civil társadalom új nyelvezetét és beszédmódját. Ennek az új típusú hálózatosodásnak köszönhetően megszületett az európai civil társadalom víziója, megteremtésének célja. Ez részben a „grassroots” társadalmi önszerveződés, az úgynevezett „alulról szerveződő mozgalmak” győzelmét jelentette, és e mozgalmak vezérelvei, a *de facto* szolidaritás, a hálózati működés és az erőszakmentesség voltak. Az autoriter rendszerek erőszakmentes leváltásának víziója azokra a tanulságokra és eredményekre épült, amelyek a vasfüggöny korának kelet-közép-európai hosszú tanulási folyamata során keletkeztek; ez az 1989-es „bársonyos forradalmakban” ért tetőfokára, amikor Európában kibontakozott a demok-

rácia és a demokratizálódás új szelleme, a horizontális civil társadalmi együttműködésének elve.

A különféle hatóságok, az állami szereplők és a felettük „gyámkodó” nemzetközi szervezetek nem készültek fel erre a váratlan fordulatra, nem határozták meg a status quo megváltoztatásának sem közös céljait, sem elfogadott módszereit, terveit vagy ütemezését; sőt, az európai társadalom jelentős része kívül maradt a közös jövőről folytatott vitákból. A hirtelen jött változás első varázslatos pillanatait és káprázatát hamarosan keserű ébredés követte.

Az Egyesült Államok vezette nyugati hatalmak úgy vélték, a hidegháborúban győzelmet arattak a Szovjetunió (ahogyan Ronald Reagan nevezte, a ‘gonosz birodalma’) felett. A gazdasági és intézményi szempontból szilárd neoliberais világtrend a maga töredezettségében is gondosan ápolt nemzetállami politikai rendszerével gyorsan visszaszorította, hiteltelenné tette a nyolcvanas évek civil társadalmának világát.

1990-től kezdve a horizontális hálózatosodás, a szolidaritás, a civil társadalom, az autonómia és önkormányzatiság helyét átvette a nemzetállam intézményesített formális, procedurális demokráciája. A neoliberais világ urai (elsősorban Reagan és Thatcher), médiumai, akárcsak a gyámkodó nemzetközi intézmények (Világbank, IMF) gyorsan visszaszorították a határokat átívelő hálózatos civil társadalom új paradigmáját (Lomax 1997; Jensen–Miszlivetz 2006).

Más szóval az új, hidegháború utáni korszakban új körülmények között kerekedett felül a régi paradigma. Az újabb elszigetelődés, a nemzetállamok határai közé történő visszahúzóds jellemezte régi demokráciákat a bizonytalanság érzése kezdte hatalmába keríteni. A bársonyos forradalmak csodálatos szellemét úgy elfújta az euro-atlanti szél, mintha sosem létezett volna. Ezzel az intézményesített amnéziával az EU kifogástalan munkát végzett: helyreállította a régi paradigmát. Ahogyan Lampedusa (1975:271) írta: „Mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy semmi ne változzon.”

Az európai integráció hidegháború utáni időszak

A hidegháború befejeződését követően a komplex európai integrációs folyamat egyre inkább projekt szintre süllyedt, a bürokratikus logika által irányított pályázatok világában Európa hamarosan elvesztette vonzerejét. A tartalmak helyett a formákra és határidőkre került a hangsúly, a siker egyenlővé vált a sikeresen befejezettnek minősített (az EU bizottsága által jóváhagyott) projektek lezárásával. A pályázók széles tömegei elsősorban a megszerezhető anyagi forrásokkal, nem a projektjeik célszerűségével és fenntarthatóságával voltak elfoglalva. A civil társadalom vibráló világának helyébe az NGO-korszak lépett. Egy röpké évtized alatt a spontán alulról szerveződést az állami, politikai vagy globális mecenatúra háttérbe szorította vagy ellenőrzése alá vonta. Néhány év alatt végbement Európa varázstalanítása, az európai civil társadalom gondolata az egyre távolibbnak tűnő múlt kódébe veszett, leginkább egy műsorról lekerült színdarab emlékeit idézte.

A helyzetet a Régi Európának a jövevényekkel, az „Új Európával” szemben tanúsított arroganciája, tudatlansága és közönye jellemezte („előbb tanuljátok meg, mi a demokrácia, mielőtt kutatni akarnátok” – oktatót ki az első Brüsszelből delegált EU-nagykövet). Minden fogadkozás és ígéret ellenére a „kultúra” (a közoktatás, a kutatás, a felsőoktatás, a nyelvtanítás stb.) elhanyagolása az együttműködési készség és a közös európai jövőért együtt vállalt felelősség hiányával kapcsolatos negatív attitűdök erősödéséhez vezetett.

A kijózanodás pillanataiban már látszott, hogy egy szinte feloldhatatlan paradoxonnal kellene megbirkózniuk az integráció igaz hívőinek: a frusztrált, tájékozatlan és legjobb esetben is közönyös nyugati nyilvánosság⁴ feladata lett volna aktívan integrálódni olyan társadalmakkal, amelyeknek törekvéseit, történelmét és kultúráját nem vagy csak nagyon felszínesen ismerte, és amelyek épphogy megszabadultak a szovjet típusú totalitarizmus traumáitól, és amelyeket részben irreális várakozások, részben önbénító szkepticizmus és kisebbségi komplexus vezéreltek. A „káprázat” rövid pillanatai után a kelet- és nyugat-európai társadalmak újra párhuzamos valóságokban éltek. Bár az országok határai lépésről lépésre megnyíltak, változatlanul megmaradt közöttük, esetenként még növekedett is a pszichés-mentális távolság.

Miközben „Közép-Európa” társadalmában általános meggyőződésé vált, hogy „Európa-hoz tartoznak”, de azt senki nem fogalmazta meg világosan, mit jelent ez az „odatartozás”. Az itt élők aggódtak anyagi jólétük miatt, de szinte semmit nem tudtak és nem is akartak tudni a globális kapitalizmus Európát is egyre jobban hatalmába kerítő természetéről, negatív társadalmi hatásáról és az európai integráció egyre inkább felszínre kerülő paradoxonjairól. Nem vetették magukat komolyan alá a *Vergangenheitsbewältigung*⁵ folyamatának; más szóval a kettős diktatúrában való részvételük jórészt reflektálatlan maradt, elítélik részben a mártír emelkedettségével (elnyomó rezsimiek áldozataiként tetszelegve), részben a gyors és könnyű meggazdagodás vágyától hajtva váltak az európai integráció hű szolgálóivá. Ez a komprádor burzsoázia mentalitás és világlátás a sajátos kelet-európai történelem és kultúra világában igazi lumpenburzsoáziát teremtett. A világválság kitörését követően ez a saját ideológiai alapjaival meghasonlott képzelte politikai elit döntő szerepet játszott a társadalom peremre szorult rétegeiben felgyülemlett népharag politikai erővé szerveződésében.

Ha nincs strukturált, intézményesített párbeszéd, nincs kifejtett közös európai történelem, az oktatásnak, kutatásnak megfelelő intézményrendszere, valamint interaktív és az eltérő kulturális és szociális állapotok iránt érzékeny Európai Média, ha hiányzik a közvetítő szerepre felkészült politikai osztály és elhivatott értelmiség, akkor az Európai Unió olyan jelmondatai, mint a „sokféleség az egységben” (*unity in diversity*) vagy az „egyre szorosabb unió” (*ever closer union*) talán ígéretes és vonzó marad a bebocsáttatásra váró csatlakozni kívánók számára, de egyre kevésbé meggyőző azoknak, akik már a falakon belül, de még mindig perifériális helyzetben vannak. Ez oda vezetett, hogy Nyugat-Európában éppúgy, mint Dél- és Kelet-Európában először baloldali, majd jobboldali ügynevezett radikális nacionalista/populista mozgalmak jelentek meg. Az európai konstrukció folytatásához szükséges feltételek nem álltak rendelkezésre a Big Bang bővítést köve-

tően: sem a módszerek, sem a célok terén nem volt közös nevező. Nem csoda, hogy a folyamat hamar félresiklott és megrekedt.

A válság első, nyilvánvaló jele az európai alkotmányozás folyamat kudarca (2005), aminek nyomán végleg eltűnt a folyamatos integrációra vonatkozó „megengedő konszenzus”. A korrekciós kísérlet (a konzultáció és kontempláció időszaka) nem hozott lényegi eredményt, hiába szervezte találkozók sorát José Manuel Barroso és Margot Wallström az EU-tagországok parlamenti képviselőivel és civil társadalmi csoportjaival, különös tekintettel az úgynevezett „új tagállamokra”, a korábbi szovjet tömb országaira. Nem sokkal ezután a globális gazdasági és pénzügyi válság rázta meg az EU-t, a szolidaritás és integráció rovására fokozva a töredezettséget, bomlást és elidegenedést. Ez tovább mélyítette a Kelet–Nyugat törésvonalat, ami kiegészült az Észak–Dél megosztottság és a nacionalista sztereotípiák (Grexit, PIGS) újbóli megjelenésével és felerősödésével. Paradox módon a nemzetállami paradigma került ki „győztesként” a kelet-közép-európai rendszerváltozások zavaros és kiszámíthatatlan folyamataiból, amelyek összefonódtak a globális válságokkal és az Európai Unió transznacionális intézményeinek ezekre adott inadekvát válaszaival (Habermas 2012).

Ugyanakkor Németország mint erős régi-új hegemón árnyéka megjelent az integrációs folyamat horizontján. A nemzetállami határok által definiált társadalmak belső megosztottsága is fokozódott; 'jobboldali populisták' előretörés bontakozott ki előbb Magyarországon, majd nem sokkal később Lengyelországban és kisebb mértékben a régió többi országában is. A nyilvánosságnak a neoliberais doktrínákkal és nemzetközi gyámkodó intézményekkel összekapcsolódó, ezek által erősített elitvezérelt integrációval szembeni elutasítása erősödött és egyre szélesebb körűvé vált Európa-szerte. Az új szókinccsel jelentkező mozgalmak közül többen bekerültek a politika fősodrába, némelyek 2010-től kezdve politikai párttá alakultak. A rasszizmus, xenofóbia, antiszemitizmus és a kirekesztés egyéb formái azóta is folyamatosan jelen vannak, illetve erősödnek az úgynevezett konszolidált, nyugati „minta”-demokráciákban (*real-existing democracies, REDs* – Schmitter 2011), mint Németország, Franciaország, Nagy-Britannia vagy a skandináv országok. Elharapózott és állandósult mind a társadalom, mind a hivatalos politika szintjén a bűnbakkeresés, tovább mélyítve Európa társadalmainak episztemológiai válságát (Schöpflin 2019), az Európai Közösség fokozódó képtelenségét önmaga megértésére, saját céljainak meghatározására.

Európai rémálom az európai álom után?

Az új évezred első évtizedét jellemző meglehetősen önelégült és naiv diskurzus (a sikeres átmenetekről és a válság integrációt dinamizáló hatásairól) gyorsan elnémult, nem követte komolyabb önvizsgálat vagy értékelő vita. Az eredménytelen és elégtelen EU-kísérletek a halmozódó válságok kezelésére új, az ellenkező irányba elmozduló diskurzust teremtettek. Az Európáról, mint modellről, mint az amerikai álmot felváltó új álomról író guruk, szakértők és véleményformálók (Rifkin 2004; Schwimmer⁶ 2004; Leonard

2005), társadalomtudományi intézetek és agytrösztök, nem adtak kielégítő magyarázatot erre a gyökeres fordulatra. Még kevésbé voltak képesek előre jelezni a gyorsan mélyülő válságot. Hiányzott a világrendszerben zajló váratlan, jelentős és gyors átalakulások szülte egyre komplexebb problémák megoldásának képessége, az ehhez szükséges komplex gondolkodás és fogalmi apparátus. Ez az intellektuális gyengeség és felkészületlenség maga is a válságot kiváltó, mélyítő, meghatározó tényezővé vált.

Az európai integráció hidegháború utáni szakaszának (közismertebb nevén „Big Bang”) keleti bővítés okozta turbulenciája a 2015–2017-ös menekültválsággal ért tetőfokára, amikor kristálytiszán, visszafordíthatatlanul és a maga komplexitásában mutatkozott meg az összes fent említett gyengeség. Valami alapvetően és visszavonhatatlanul megváltozott Európában: a 2015 utáni EU semmilyen értelemben nem emlékeztet a „Big Bang” korszakának várakozásokkal teli Európájára. A válságok rávilágítottak az EU-politikum vagy „Európa-polisz” minden gyengéjére és fogyatékoságára (Schmitter 2018): a bizonytalan döntéshozatalra, a határozatlan szakmai vezetésre, a kettős mérce alkalmazására és a közös cél hiányára.

A kirekesztettek – Európa elhanyagolt, önmagától felkapaszkodni nem képes, marginalizált felének népe – fellázadtak, összefogtak, megtalálták szószólóikat és transznacionális szinten is képessé váltak hangjukat hallatni, dinamizálva az igencsak gyenge és üres európai politikai teret. Lengyelországtól Magyarországon, Franciaországon és Németországon át a Brexit által tovább hasadó Nagy-Britanniáig kezdetben leereszkedően nacionalistának, szélsőjobboldalinak, antidemokratikusnak és populistának bélyegezték őket. Ennek a sajátos diskurzusnak a lényegéhez tartozik, hogy előítéletes, a felszíni jelenségekre, az okozatokra koncentrálnak, és rendszerint szót sem ejt a kiváltó okokról. Más szóval antidemokratikus és párbeszédképtelen.

A tömegek új lázadását kellemetlen, de múltó jelenségként igyekezett kezelni a mainstream sajtó és a liberális és baloldali közvélemény. A történelem iróniája – azé a történelemé, amelynek Fukuyama és követői szerint már véget kellett volna érnie –, hogy hasonló folyamatok mentek végbe az Egyesült Államok politikai-társadalmi színterén és közéletében és közbeszédében, aminek eredményeként a szupermágnás-valóságshowman Donald Trump (a liberális sajtó által befolyásolt közvélemény számára) váratlanul megnyerte az elnökválasztást. A nyugati társadalmak mély megosztottságának nyilvánvalóan mélyebben gyökerező, a nyugati civilizáció általános hanyatlásában is keresendő történelmi okai vannak – ezt a hatalmas témát számos filozófus és történész taglalta a 20. század során (Hankiss 2017). Az önreflexióra, önmegértésre való képtelenség példa nélküli szintje olyan új jelenség, amit a legérzékenyebb elemzők sem láthattak előre.

Új európai paradoxon?

A hirtelen felszínre került európai paradoxon, a nacionalista euroszkeptikus mozgalmak és pártok megerősödése viszont új szintet hozott az európai politikába és új európai közbeszéd kialakulásához vezetett.

Kudarok után – újabb hajnalhasadás?

Ha erre a meglehetősen költői kérdésre hasznos, gyakorlatias válaszokat keresünk, akkor a komplex problémák három egymáshoz kapcsolódó területét kell megvizsgálunk:

- Mi történt pontosan az elmúlt három és fél évtizedben?
- Miért úgy történtek a dolgok, ahogyan történtek?
- Van-e bármilyen racionális alapja annak, hogy további integrációra törekedjünk és megpróbáljuk felépíteni az EU-t (és „Európát” általános értelemben)?

Röviden: van-e (egy vagy több) kiút a jelenlegi patthelyzetből és zűrzavarból, és ha igen, akkor az(ok) hová vezet(nek)? Csak akkor mozdulhatunk el együtt egy akcióterv és intézkedéscsomag (reformok és politikai ajánlások) meghatározása felé, és kezdhethetjük közösen megszabni az új játékszabályokat, ha elfogadható válaszokat adunk ezekre a fogas és összefüggő kérdésekre. E rövid tanulmány mindössze a múlt elemző vázlatának és a jövőre vonatkozó néhány javaslatföredéknek a felvázolására ad lehetőséget.

Az elvesztegetett esély

Az európai-globális kontextusban gyakran szóba kerül, hogy az Európai Unió (korábban Európai Közösség) mintha elszalasztotta volna azt az óriási történelmi lehetőséget, amelyet az *Annus Mirabilis* és a Szovjetunió, illetve a Jalta utáni világrend bipoláris logikájának összeomlása kínált számára. Az elmúlt harminc év tapasztalatai alapján azt mondhatnánk, hogy az EK/EU mint nagyobb közösség és intézmény-együttes, amely a NATO-tól függ és az USA oltalma alatt áll, nem készült fel időben az 1989-es új globális szerepére. Nemzetállami szinten erős tagállamai viszont gyorsan kihasználták az új lehetőségeket. Németország egyoldalúan, mindenféle kötöttség és külső kontroll nélkül keresztülvitte az első keleti bővítést 1991-ben, és az *einiges Vaterland* jegyében sietett egyesülni a korábbi NDK-val. Bár akkoriban ezt még kevesen ismerték fel, ez egyértelmű jele volt annak, hogy a „közös európai otthon” elképzelésével szemben, az EU hivatalos jelmondatának számító mélyebb integráció eszméjével homlokegyenest ellentétben, ismét felülkerekedik a nemzetállami paradigma. Ezt nevezhetjük az EU első (és valószínűleg legfőbb) paradoxonának.

A béketerv mint az európai integráció legitimációs alapja

Az európai integrációt mint béketervet csapásként érte a korábbi Jugoszláviában, egy jó ideje EK-tagságra jelölt országban kirobbant polgárháború. A szlovén, majd horvát függetlenségi követelések elismerése – ezt először Európa vezető hatalma, Németország tette meg, a többiek pedig követték – világosan jelezte, hogy megkezdődik a nemzeti rivalizálás új korszaka, és erősebb EK-integráció híján további fragmentáció várható⁷. Elve-

tésre került az az alternatíva, hogy Jugoszláviát egy gyors és határozott döntéssel befo-gadhatnák az Európai Közösségbe, pedig ez lehetett a feltétele a tagköztársaságok békés, tárgyaláson és konszenzuson alapuló, rendezett körülmények között létrejövő szétválásának⁸. Mivel a háború alternatíva híján előre megjósolható volt, az EK/EU elvesztegette esélyét, hogy puha hatalmi eszközeit közvetlen szomszédságára is kiterjessze. Ehelyett tehetetlenül végignézte, ahogyan a közel egy évtizednyi vérontás traumák vég-telen örvényébe rántja a régiót. És helyenként még asszisztált is hozzá.

A tehetetlenség, a megfelelő vezetés és politikai akarat hiánya újra megmutatkozott az Euromajdan forradalom idején, illetve azt követően, a Krím orosz megszállásakor és az Ukrajna Donbasz régiójában azóta is folyamatos konfliktusokban. Mindkét esetben csak az USA tett eredményes és azonnali (sokféleképp megkérdőjelezett és megkérdőjelezhető) válaszlépéseket (olykor közvetlenül, máskor NATO-köntösben) katonai beavatkozás és gazdasági szankciók formájában. Az EU elítélte az orosz inváziót és később csatlako-zott a szankciókhoz, ugyanakkor nem feledkezett meg pénzügyi-gazdasági érdekeiről (Gazprom).

Ami a lerombolt (önrombolásában magára hagyott) Jugoszláviát illeti, az EU engedte egyedül küszködni már kiválasztott vagy lehető tagjelöltjeit, miközben felvételi ígéreteit kemény feltételekhez kötötte és új tagállamait (az „Új Európát”) pénzügyi és más szank-ciókkal fenyegette, amennyiben nem követik a brüsszeli intézmények utasításait. A monitorozás gyenge és gyakran korrupt struktúrái, a jelentések végtelen sora nem biz-tosíthatott valódi választási lehetőségeket a helyi társadalmaknak. A határozatlan és bizonytalan külpolitikai vonalvezetésre és az összehangolt politikai akarat hiányára egyér-telmű példa Észak-Macedónia esete. A csatlakozási tárgyalások megkezdésének elutasí-tása 2019 októberében az ennek érdekében névváltoztatásra is hajlandó ország eseté-ben a közösségi akarat mögé bújó nemzeti egoizmus világos példája. Az EU nehéz hely-zetét, de megmaradt ítélőképességét is mutatja, hogy 2020 februárjában a német kan-cellár tolmácsolásában ellenkező előjelű, pozitív üzenetet küldött a csatlakozásra váró nyugat-balkáni államok felé.

Tudatlanság, arrogancia és intézményesített amnézia

A hidegháború éveiben, egészen 1989–1991-ig az európai közösségeknek és társa-dalmaknak nem sok közük volt keleti szomszédaikhoz: nem kellett kölcsönös vagy egy-oldalú kötelezettséget, felelősséget vállalniuk, hiszen az orosz/szovjet hadsereg (vagy, ahogy akkoriban hívták, a Varsói Szövetség fegyveres erői) hermetikusan lezárták és őriz-ték a határt, az egyre fejlettebb műszaki határférő-rendszert, a vasfüggönyt. Ennek követ-keztében a kelet-közép-európai országok sportsikereik és néhány kiváló művészi teljesít-mény mellett (az akkori szovjet csatlósállamok, ma az „Új Európa”) csak tüntetések, sztrájkok, lázadások, felkelések vagy forradalmak, később pedig – a „békés egymás mel-lett élés” ideológiájának bizonyítékaként – a magyar gulyáskommunizmus sikeres propa-gandája révén kaptak nyilvánosságot. Így aztán a bársonyos forradalmak, de különösen

következményeik – az elhivatott értelmiségiek, művészek, emberi jogi és békemozgalmi aktivisták kis csoportját kivéve – nagy és némiképp zavarba ejtő meglepetést keltettek a nyugati társadalmakban és politikai elitjeikben. Az első reakciókat a tudatlanság, félelem és szorongás alakította, ezt később a szegény és fejletlen szomszédokkal szembeni lenézés és arrogancia követte. Az EU tehetetlensége, politikai paralízise mindezen reakciók és viselkedési mintázatok természetes következménye volt.

Történelmi tehertétel: a hidegháború története kelet-közép-európai civil nézőpontból

A helyi, nemzeti és nemzetek feletti hatóságok és gyám-intézményeik nem vették kellőképpen figyelembe, illetve nem próbálták orvosolni a posztkommunista társadalmak törekvéseit és aggodalmait. Nem tekintették az európai identitás értékes részének, építőkövének mindazt, amit ezek a társadalmak hozzáadtak az európai demokráciához és szolidaritáshoz. Ha nincs a kelet-berlini felkelés (1953), a magyarországi forradalom (1956), a prágai tavasz (1968), majd a Charta '77 sikeres mozgalma és a lengyel Szolidaritás évtizednyi békés tevékenysége, valamint a szabadságért és méltó életért folytatott szüntelen küzdelmek és törekvések, akkor az 1989-es bársonyos forradalmakra nem kerülhetett volna sor. De ezek az események még mindig nem váltak az úgynevezett európai identitás részévé. Ezek a nagy, hősiességű események, amelyek a történelem során kiforrott értékekre és törekvésekre épültek, csak az „intézményesített európai amnézia” részeivé válhattak. Paradox és ironikus módon a kelet- és közép-európai társadalmak európai értékekre (jogállamiság, emberi jogok, liberális demokrácia és társadalmi szolidaritás) építve cselekedtek, valahányszor felláztak a rájuk erőltetett szovjet hatalom és diktatúra ellen. A legtöbben hitték, hogy nem pusztán személyes vagy nemzeti ügyért küzdenek – sőt, sok esetben készek feláldozni az életüket –, hanem Európáért mint eszméért, eléréndő célért, értékeiért és civilizációjáért⁹.

Közös európai otthon helyett nyugati triumfalizmus

Mire a kelet-közép-európai társadalmak pozitív eredménnyel és békésen véget vetettek évtizedes küzdelmeiknek, nehezen értették meg, hogy a hőn áhított európai eszmény már nem létezik, és a közös európai otthon víziója még elérhetetlenebbnek tűnt. A Nyugat vezető politikusai nemhogy valóra váltották volna a Mihail Gorbacsovnak tett ígéretüket, miszerint együtt fognak felépíteni egy békésebb világot – legfőképpen egy közös európai otthont –, hanem éppenséggel a győzelmi mámor olcsó hollywoodi változata lett úrrá a médiában éppúgy, mint a közbeszédben és az akadémiai élet diskurzusáiban. Ez az önvállveregető, vészesen egyszerűsített és félrevezető értelmezés öltött formát és terjedt rohamosan „a történelem vége” felkapott kifejezésben (bár Fukuyama árnyaltabban fogalmazta meg tételét). Világos, de téves üzenete: megint csak az Egyesült Államok vezette, diadalmaskodó Nyugatnak köszönhetően győzött a liberalizmus, vala-

miféle „liberális forradalom” révén (Zielonka 2018). A tudatlanság és arrogancia együttesen taszították vissza a kelet-közép-európai régiót a perifériára rögtön a nagy bővítés után. Nem csoda, hogy a kelet-közép-európai társadalmak többsége úgy érzi, hogy nem sok változott, hogy fárasztó és hosszú útjuk ugyanoda juttatta őket, ahonnan indultak: a félperifériára.

A nyugati triumfalizmus egy másik, talán még súlyosabb és kevésbé orvosolható eredménye a posztszovjet Oroszország elidegenítése. Miután Gorbacsov 1991 végéig egyoldalúan kivonta a nukleáris fegyvereket és visszarendelte a szovjet csapatokat a korábbi csatlósállamokból, a Nyugat méltatlanul bánt vele, ami erős ellenérzést váltott ki az orosz közvéleményben, melegágyat teremtve annak az agresszívebb követelésnek, hogy helyre kell állítani az ország nagyhatalmi presztízsét és globális befolyását. Ez végül oda vezetett, hogy Gorbacsovot az orosz/szovjet érdekek elárulójaként lemondatták, de sokak szerint innen ered az orosz fegyverkezés, külföldi titkosszolgálati tevékenység új hulláma és a putyinizmus más formái, megnyilvánulásai is.

Az USA és az EU között kialakult védelmi kérdésekkel és a NATO szerepével kapcsolatos nézeteltérések lehetőséget adnak arra, hogy az európaiak újraértelmezzék az európai biztonság- és szomszédságpolitikát és visszatérjenek a tárgyalóasztalhoz ahelyett, hogy hatástalan szankciókat alkalmaznának, amelyek leginkább a világos elképzelések és a közös politikai akarat hiányáról tanúskodnak. Európának van még esélye – és remélhetőleg készítése is –, hogy visszatérjen a közös európai otthon és a transznacionális európai demokratizálódás gondolatához. Ez azonban, ha egyáltalán sor kerül rá, nem lesz, nem is lehet könnyű és gyors fejlemény. Súlyos feltételekhez kötött és következményekkel jár, ezért ezeket körültekintően kell megszabni, illetve mérlegelni. Az efféle megfontolás és döntési folyamat feltétele, hogy az elitvezérelt és a helyi, nemzeti identitásokra, kultúrákra érzéketlen, bürokratikus integráción túllépve az európai társadalmak közösen találják meg egy új, kölcsönös tiszteletra és hosszú távú érdekekre épülő párbeszéd útját.

Egypólusú világrendszer helyett globális anarchia

A nyugati triumfalizmus – a gyökeres, történelmi változások félreértelmezése és az ebből következő téves, jövőformáló következtetések – nem használtak a globális fejleményeknek. Nem segített Európa két részének, hogy a cél, a módszer és a közös teherviselés tiszta víziójának birtokában új integrációs folyamatba kezdjenek. Nem segített az Egyesült Államoknak, hogy vezető globális hatalomként megszilárdítsa pozícióját, és nem segített a többi nagyrégióknak és kontinensnek sem, amelyek az EU-t és Európát tekintették a regionális integráció és a békés együttműködés modelljének (például a MERCOSUR, az Afrikai Unió stb.). A kibontakozó globális anarchiából és bizonytalanságból valószínűleg egyetlen szereplő, Kína húzott hasznot, amikor sikeresen ötvözte a telhetetlen és féktelen turbókapitalizmus legrosszabb elemeit az autoriter államszocializmussal/kommunizmussal. Ennek a „sikernek” a káros társadalmi, politikai és végső soron gazdasági mellékhatásaival naponta szembesülünk.

A 2008-as globális pénzügyi-gazdasági válság kivetítette és felnagyította az európai konstrukció összes rejtett gyengeségét: hiányoznak a magas szintű vezetői adottságok, a vészhelyzetben szükséges gyors és világos reagálás képessége, a határokon átívelő *de facto* szolidaritás (lásd Grexit). De a legfőbb baj az, hogy Európa ismét a nemzetállami paradigmához nyúlt vissza és a minden korábbinál komplexebb világhelyzetben újra annak foglya lett. Bármilyen nagy és gazdaságilag erős Németország az EU-tagállamok többségéhez képest, nem tévesztheti össze rövid távú gazdasági és stabilitási érdekeit a hosszú távú európai értékek érvényesítésével. Nem kényszerítheti gazdaságpolitikáját más tagállamokra, abban a hitben, hogy ez az integráció garanciája. Németország, amely a II. világháború óta először cselekszik a válság kitörése óta a *primus inter pares* elv alapján, egy sor politikailag és morálisan is rossz választ és jelzést adott tagállam társainak. A megszorító politikák és a „trojka” szűk körében nem demokratikusan hozott döntések megingatták reputációját, ma már kevésbé tekinthető a politikai korrektség bajnokának. Ráadásul a régi közhelyek és előítéletek felelevenítésével új töréseket okozott az európai közösségen belül (PIGS). A régi német kérdés új körülmények között bukkant fel újra: Németország túl nagy Európának, de túl kicsi a világnak.

Harminc évvel később: harc Európa lelkéért és „a természetünk jobb angyalaiért”

Az Európa lelkéért folytatott hatalmi harc első szakaszának győztesei az új neoliberális világ urai és irányítói: a Világbank, az IMF, a WTO, az Európai Központi Bank, maga az Európai Bizottság (és nem elszámoltatható gyám-intézményei), valamint az ezekhez szegődött alattvalók, az érdekszövetségbe tömörült nemzetállamok. Ez a sajátos neoliberális paradigma került előtérbe 1989-ben, és domináns maradt egészen az utóbbi időkig. A határokon átívelő szolidaritást nemzeti önzés és globális/regionális (ellenőrizhetetlenül összefonódó) multinacionális (vagy annak látszó) nagyvállalati korporációs érdekek váltották fel. Míg 1989-ben és korábban a lengyelek híres jelmondata az volt, hogy „A Szolidaritás nélkül nincs szabadság”, a mozgalom kiábrándult vezetői ma, harminc évvel később már inkább ezt mondják: „A szabadságban nincs szolidaritás.”

Az elmúlt hosszú évtizedben halmazódó, összekapcsolódó, egymást gyakran felerősítő válságokat követően a megkérdőjelezhetetlennek hitt neoliberális paradigma (amelyre „a történelem vége” teória épült) kezdett fellazulni, megkezdődött a neoliberális rend bomlása, intézményeinek látványos meggyengülése és átalakulása.

Nemzeti, regionális és globális társadalmi mozgalmak (Occupy Wall Street, Occupy Europe, Indignados, Podemos, újabban pedig az éghajlatváltozás-mozgalmak) tüntettek ellene, kihangsúlyozva a neoliberális világrend és a liberális demokrácia ideológiai kifejeződésének egyre inkább antidemokratikus és elitista jellegét.

A „nagy interregnum” (Bauman 2012) vagy „a bizonytalanság kora” (Hankiss 2013) új korszakában a világrendszer nem tud visszatérni egyensúlyi állapotába, ennek következtében a fragmentáció és a dezintegráció együtt létezik erős ellentétes irányú tendenciákkal, például a további integrációra és nemzetek feletti demokratizálásra tett, ez idáig

sikertelen kísérletekkel. Ebben az igencsak kaotikus konstellációban úgynevezett „gonosz”, megoldhatatlannak tűnő problémák keletkeznek. A bizonytalanság új korában új, nem várt szereplők lépnek színre. Azok, akiket nem sokkal korábban még jelentéktelen figuráknak láttak, hirtelen befolyásra tesznek szert. A globális átalakulási folyamatok kimenetele kiszámíthatatlan.

A nyugati civilizáció meggyengülése, kiüresedése hatalmi vákuumot hagyott maga után. 1989 után az európai integráció világos vezetés és közös célokra épülő víziók nélkül folytatódott. A válságokat követően az európai elit új kezdeményezéseket indított, hogy megtalálja „Európa lelkét” (A Soul of Europe), nem sok sikerrel. A paradigmák harca még nem hozott végeredményt: a liberális demokráciák bizalmi csapdába estek és valószínűleg ott is maradnak. A nacionalista jobb- vagy baloldali „populista” mozgalmakat is egy paradoxon tartja fogva: maguktól, magukban nem tudnak megoldást kínálni, szükségük van az európai nemzetek feletti szintérrre, a jogi, intézményi és gazdasági keretekre, hogy kampányuk hatásos legyen és fennmaradjanak. A demokráciák hanyatlását általában egy újfajta demokrácia születése követi. A liberális demokrácia hanyatlását – Philippe Schmitter (2018) valamelyest módosított kifejezésével – remélhetőleg egy „posztliberális civil demokrácia” fogja követni. Ez természetesen csak egyike a lehetséges kifejeleteknek.

A nagy interregnum sok új és nem várt szereplője között találhatunk határokon átívelő globális és regionális mozgalmakat, bátor értelmiségieket, szakmai hálózatokat, városfűzéseket és regionális kormányzati csoportosulásokat. Az európai vonzáskörben ilyen új csoportosulás Közép-Európa (mai elnevezéssel V4+). Közép-Európa mint fogalom és a kulturális összetartozás, a politikai szolidaritás kerete rendszereken túlmutató szerepet játszott a hidegháború idején. Sok szempontból a konkrét szolidaritási akciók földrajzi és kulturális kereteként szolgált. Az 1989 utáni neolibertális paradigma évtizedeiben az önmagában álló nemzetállam volt az egyetlen legitim, elismert szereplő. A nem állami, határokon át megvalósuló együttműködés bármely formáját fölöslegesnek vagy ideológiai indíttatásúnak állította be a mainstream politika és média. Az érlelődés és bizonytalankodás hosszú időszakát követően az európai integráció zsákutcába jutása és a fokozódó globális anarchia a V4-et nemrégiben a korábbiaknál potenciálisan jelentősebb szerephez juttatta. Ma megvan rá a lehetőség, hogy „Új Európa” végre megfeleljen fogalmának. A lehetséges európai megújulás, az új európai konstrukció folyamatának egyik hajtóerejévé válhat. *Nomen est omen.*

Közép-Európa: új esély Európának?

Felmerül a kérdés, vajon a valóságban létező nacionalista populizmus szándékai ellenére hozzájárulhat-e az európai demokrácia újjáéledéséhez. A jelenlegi globális anarchia és megrekedt európai integráció közepette az EU már nem odázhatja tovább a közép-európai történelem, értékek és törekvések számbavételét és elismerését. A 2019-es európai parlamenti választások érdekes és nem várt helyzetet eredményeztek az európai politikában. A hidegháború befejeződését követő korszak története során először fordult

elő, hogy a konfliktusok és érdekek szélesebb transznacionális közönségre találtak. Paradox módon – a jobboldali pártok és mozgalmak a mostani baloldalnál innovatívabb jellegének és nyelvezetének köszönhetően – megjelent az európai szintű politika: más szóval a nacionalista populizmus akaratlanul is nagyban hozzájárult a várva várt transznacionális demokratizálódási folyamathoz azzal, hogy megnyitotta és érdekessé tette az európai politikai teret. Ma az európai nyilvánosság egésze tájékozottabb, mint valaha, többet tud a kisebb és „isten háta mögötti” országok belpolitikájáról, politikusaikról, törekvéseiről és világképéről. Az Eurobarométer, a Pew és más közvéleménykutatások azt mutatják, hogy az európai polgárok minden korábbinál jobban azonosulnak az EU-val és intézményeivel (Pew Research Center 2019), és nagyobbak az elvárásaik velük szemben (európai védelmi politika, menekültpolitika, környezetvédelem stb.). Mindent összevetve a „populizmusnak” nevezett új politikai jelenségnek sikerült megerősíteni az EU elfogadottságát, a szükségszerűségébe vetett hitet és a nemzetek feletti demokrácia folyamatát azzal, hogy felkavarta az állóvizet. Röviden: a nyílt politikai konfliktus konstruktív szerepet játszott.

Posztliberális civil demokrácia és Európa középeurópaizálódása

A különféle új szerepek, amelyeket Közép-Európa (V4+) betölthet – az EU-vonzáskörön belül, illetve az EU és tagjelöltjei, valamint ezek ellenkező szomszédai között –, új lendületet adhatnak az európai integrációnak. Ez az új potenciális dinamizmus az európai konstrukció módszereinek újradefiniálásához vezethet, és eredményeként megindulhat a kísérletezés, hogy új szemlélettel „kitaláljuk” a posztliberális civil demokráciához illő politikát és közéletet. A két véglet között – az egyiken a hivatalos lezárulása ellenére végtelemnek ígérkező Brexit (ez valóban ízig-vérig britannicum), a másikon az Oroszország és Ukrajna közötti elhúzódó, befagyott konfliktus – egy alternatív és kevésbé komor jövő felé vezető utat találhat (talán hidat is építhet) a közép-európai alkalmazkodóképesség (reziliencia) és találékonyosság (kreativitás). 1989, a bársonyos forradalmak szelleme és üzenete újra előtörhet a mai világ komplexebb és egyre ijesztőbb körülményei között, visszahozhatja a reményt, az együttműködést és a szolidaritást Európa színpadára és talán azon kívül is. Ahogyan azt Emil Brix és Erhard Busek (2019) magyarul most megjelent esszéjükben elegánsan és részletesen kifejtették, Európa középeurópaizálódása közelebb viheti az európaiakat ahhoz, hogy megvalósítsák Gorbacsov rég feledésbe merült közös európai otthon felvetésének és törekvésének új változatát.

Esélyeink az új geopolitika globális anarchiája közepette

A világrendszer (összes főbb alkotórészével együtt) elveszítette azt a képességét, hogy visszatérjen egyensúlyi állapotába (Miszlivetz 2010). Vagy minőségileg eltérő rendszerré alakul át, vagy bifurkálódik és káoszba zuhan. Mivel állapota bizonytalan, a rendszer nem vagy sokkal kisebb mértékben korlátozza az új, korábban jelentéktelen szerep-

lók mozgásterét. Több közéleti és politikai cselekvésre ad lehetőséget, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Ezt nevezte Immanuel Wallerstein a viszonylagos akaratszabadság állapotának (Miszlivetz 2011). Mindez lehetővé teszi számunkra, közösségeink számára, hogy kihasználjuk a ritka alkalmat, amikor cselekedhetünk és jobb megoldásokat választhatunk – bár ez korántsem jelenti azt, hogy egy-kettőre jobb világot teremtünk majd, a sikert semmi nem garantálja. E lehetőség valóra váltásához egységes politikai akarat is kell. Nem lehet megjósolni, hogy pozitív lesz-e az ezernyi mozgalom, kezdeményezés, koalíció és egyéni szereplő egymásra és egymás ellen hatásának a végeredménye. Ma még nyitott kérdés, melyik esélyesebb: növekszik vagy csökken a demokrácia, a szabadság és az emberi méltóság foka?

Közép-Európa (és Európa egésze) akkor válhat egy demokratikusabb és kevésbé igazságtalan, kevésbé egyenlőtlen és kevésbé veszélyes világ megteremtésére törekvő jelentős szereplővé, ha a közép-európaiak úgy lesznek képesek megbirkózni az óriási kihívásokkal és ellenható tendenciákkal, hogy eközben nem engedik szétesni az Európai Uniót, de saját emancipálódásukat képesek végrehajtani. Amíg ez nem történik meg, a centrifugális erők látszólag nagyobb dinamikával bírnak, és az európai vonzáskörön belül erősebb a dezintegráció és az integrációval kapcsolatos nézeteltérés, mint a konszenzus. Csak akkor lehet esélyünk nagyobb közösségként cselekedni egy fenntartható jövő megteremtése érdekében, ha elmozdulunk a demokrácia új változata, egyfajta, még kidolgozásra és kikísérletezésre váró posztliberális civil demokrácia felé, amely kiszélesíti a demokratikus döntéshozatal érvényességi körét, méreteit és kiterjedését (Schmitter 2018). Akkor érthetjük meg jobban Európa lehetőségeit az átalakuló világrendszerben, ha előbb létrehozunk egy új európai társadalmi szerződésre alapozott új európai New Dealt. Ez az a potenciális közös nevező, amely szorosabb egységbe kötheti a Kelet-, Nyugat-, Dél- és Észak-Európában élőket. Ez az a cél, amelyre alapozva a közép-európaiak újjáéleszthetik Európához tartozásukat. Lincoln Ábrahámot követve a természetünkben lakozó jobb angyalokat kell segítségül hívnunk, hogy megértsük és elfogadjuk: több az, ami összeköt, mint ami elválaszt minket (Meachem 2018).

Irodalom

- Bauman, Zygmunt (2012): Times of interregnum. *Ethics & Global Politics*, 5, (1), 49–56.
- Brix, Emil–Busek, Erhard (2019): *Közép-Európa újragondolása – Miért Közép-Európában dől el Európa jövője?* Kőszeg:Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK).
- Gaddis, John L. (1987): *The Long Peace*. New York, Oxford:Oxford University Press.
- Gaddis, John L. (1997): *We Know Now. Rethinking the Cold War History*. Oxford:Oxford University Press.
- Garton Ash, Timothy (2019): Time for a New Liberation? *New York Review of Books*, 24 October. <https://www.nybooks.com/articles/2019/10/24/time-for-new-liberation/>
- Großbongardt, Anette–Rapp, Tobias–Schäfer, Antonia (2019): Nie Wieder? Das Attentat von Halle und der alltägliche Judenhass in Deutschland. *Der Spiegel*, 42., (12. 10.)
- Habermas, Jürgen (2012): *Esszék Európa alkotmányáról*. Fordította: Papp Zoltán. Budapest:Atlantisz Könyvkiadó.
- Hankiss Elemér (2013): Európa, két világ közt. *Magyar Tudomány*, (11), 1386–1394.
- Hankiss Elemér (2017): *Quantum Mechanics and the Meaning of Life – Kvantummechanika és az élet értelme*. iASK Working Papers. Kőszeg:Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete.
- Holland, Stuart (2015): *Europe in Question. And what to do about it*. Nottingham:Spokesman Books.

- Jensen, Jody (2015): Hungary at the Vanguard of Europe's Rearguard? Emerging Subterranean Politics and Civil Dissent. In: Kaldor, Mary–Selchow, Sabine (eds.): *Subterranean Politics in Europe*. London:Palgrave Macmillan. 141–167.
- Jensen, Jody–Miszlivetz, Ferenc (2006): The Second Renaissance of Civil Society in East Central Europe – and in the European Union. In: Wagner, Peter (ed.): *Languages of Civil Society*. New York, Oxford:Berghahn Books. 131–158.
- Lampedusa, Giuseppe Tomasi di (1975): *A párdúc*. Fordította: Füsi József. Budapest:Európa Könyvkiadó.
- Laqueur, Walter (2011): *After the Fall. The End of the European Dream and the Decline of a Continent*. New York:St. Martin' Press.
- Leonard, Mark (2005): *Why Europe Will Run the 21st Century*. London:Fourth Estate.
- Lomax, Bill (1997): The Strange Death of Civil Society in Post-Communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13., (2.), 41–63.
- Meacham, Jon (2018): *The Soul of America. The Battle for our Better Angels*. New York:Random House.
- Miszlivetz, Ferenc (1999): *Illusions and Realities*. Szombathely:Savaria University Press.
- Miszlivetz Ferenc (2010): „A viszonylagos szabad akarat pillanatában vagyunk”. Miszlivetz Ferenc interjúja Immanuel Wallersteinnel. *Magyar Tudomány*, (7), 865–877.
- Miszlivetz Ferenc (2011): Szabad esés és szabad akarat: új kihívások előtt a társadalomtudományok. *Társadalomkutatás*, 29., (2.), 237–246.
- Misztal, Barbara A. (1993). Understanding Political Change in Eastern Europe. A Sociological Perspective. *Sociology*, 27., (3.), 451–470.
- Murray, Douglas (2017): *The Strange Death of Europe. Immigration, Identity, Islam*. London:Bloomsbury.
- Outhwaite, William (2013): The Crisis of the European Union. A Response (by Jürgen Habermas). *Theory Culture & Society*, 30., (3), 128–131.
- Pew Research Center (2019): *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*. <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/>
- Pomerantsev, Peter (2015): *Nothing is True and Everything is Possible. Adventures in Modern Russia*. London:Faber & Faber.
- Rifkin, Jeremy (2004): *The European Dream*. Cambridge:Polity.
- Runciman, David (2018): *The Confidence Trap. A History of Democracy in Crisis from World War I to the Present*. Princeton:Princeton University Press.
- Schmitter, Philippe C. (2011): The Future of 'Real-existing' Democracy. *Society and Economy*, 33., (2.), 399–428.
- Schmitter, Philippe C. (2018): *'Post-Liberal' Democracy: A Sketch of The Possible Future?* Istituto Universitario Europeo. <https://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Schmitter/2018/Post-liberal-Democracy.draft.pdf>
- Schöpfli, György (2019): *A Contested Europe: Introduction*. Conference paper. Kőszeg:Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete.
- Schwimmer, Walter (2004): *The European Dream*. London, New York:Continuum.
- Zielonka, Jan (2018): *Counter-Revolution. Liberal Europe in Retreat*. Oxford:Oxford University Press.

Jegyzetek

- 1 Akkoriban a társadalomtudományok egyetemi tananyaga nem tette lehetővé a kor érető társadalmi-politikai kérdéseivel foglalkozó legfontosabb kortárs művek megvitatását.
- 2 Jómagam a nyugati békeaktivisták és az alulról szerveződő magyar diákkörök találkozájának szervezésén munkálkodtam. Tehát páratlan lehetőségem nyílt megközelíteni a hálózatok hálózatának létrehozásában, hogy ezáltal a találkozó nagyobb társadalmi-politikai hatást érhesen el a vasfüggöny mindkét oldalán.
- 3 A villa rekonstrukciója várhatóan 2020 őszén fejeződik be, ezt követően nyílnak meg a kiállítások.
- 4 Az európai nyilvánosság további integrációval kapcsolatos eltérő attitűdjét tükrözi például a 2005-ben (mindössze egy évvel a keleti bővítés után) tartott két „nem”-es szavazás.
- 5 Egyes átalakuló országok (például a Cseh Köztársaság és Lengyelország) különféle kísérleteket tettek az átvilágítás kikényszerítésére, de ezek mind bizonytalan eredményekkel jártak.
- 6 Walter Schwimmer töltötte be az Európa Tanács főtitkári posztját 1999 szeptembere és 2004 augusztusa között.

- 7 Gondosan igyekeztek megkülönböztetni „Európát” az EU-tól, különösen a már régóta tagjelölt, egymással szomszédos országok esetében, ami nemcsak a lelketlen bürokratikus szemellenzőség sajnálatos terméke, hanem szerves része az állandó és jól felépített önámításnak is.
- 8 1988. június 8-án Budimir Lončar külügyi államtitkár közölte a jugoszláv szövetség kollektív elnökségének tagjaival, hogy Európában jelentős integrációs folyamatok zajlanak, amelyek célja egy közös piac létrehozása, ehhez kell alkalmazkodnia Jugoszláviának. 1989 végén Jugoszlávia kezdeményezte a társulási szerződés aláírását, mivel akkoriban külkereskedelmének majdnem 70 százaléka EGK-országok felé irányult. Claude Cheysson francia politikus, a mediterrán politikáért és Észak–Dél kapcsolatokért felelős Delors-bizottság tagja támogatta leginkább Jugoszlávia integrálását, de az olasz Gianni De Michelis és a német Hans Dietrich Genscher sem ellenezte az elképzelést. Genscher azon a véleményen volt, hogy Jugoszlávia akár növelheti is az EGK hitelességét a NATO-hoz nem csatlakozott tagországok körében, ekkor azonban mégsem kezdődtek meg a hivatalos tárgyalások. 1991 májusában Jacques Delors EGK-elnök és Jacques Santer luxemburgi miniszterelnök felajánlották, hogy aláírnak egy társulási szerződést, valamint egy másik megállapodást a strukturális reformok 4,5 milliárd dolláros támogatásáról. Az EGK-tagok véleménye megoszlott arról, milyen jelentőséget kellene tulajdonítani az önmeghatározás és a területi integritás potenciálisan egymásnak ellentmondó elveinek. Helmut Kohl német kancellár nagy hangsúlyt fektetett az önmeghatározás jogára. 1991. november 25-én minden, az EGK és Jugoszlávia közötti együttműködési megállapodást érvénytelenítettek.
- 9 Ehhez lásd még: Pew Research Center (2019).